

iz „Zapiski” Marcina Grunewega spotkają się z odpowiednim zainteresowaniem historyków, gdyż źródło to daje niezwykle rozległe możliwości badawcze, od historii gospodarczej, przez historię życia codziennego, budownictwa miejskiego, po badania życia religijnego, mentalności, wyobrażeń i postrzegania świata przez ludzi II połowy XVI w.

Roman Czaja (Toruń)

Litauen und Ruthenien. Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.-18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th – 18th Centuries), hrsg. von / ed. by Stefan R o h d e w a l d, David F r i c k, Stefan W i e d e r k e h r (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 71), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2007, ss. 364.

Przeszłość Wielkiego Księstwa Litewskiego i wschodniej części Korony w okresie późnego średniowiecza i w czasach nowożytnych od dawna znajduje się w kręgu zainteresowania narodowych historiografii kilku państw. Jak wskazują redaktorzy prezentowanej książki i jednocześnie autorzy wstępu, poczynając od XIX w. historycy litewscy, białoruscy i ukraińscy traktują dzieje tych ziem jako początki nowoczesnych narodów i państw: litewskiego, białoruskiego i ukraińskiego. Inne historiografie tymczasem z trudem akceptowały samodzielność tych trzech narodów. Historycy rosyjscy podkreślali jedność wschodnich Słowian i prawosławia, traktując omawiany teren jako zachodnie rubieże Imperium Rosyjskiego, polscy zaś utożsamiali szlachecką republikę z państwem polskim i uznawali Wielkie Księstwo Litewskie za jego wschodnią część, do dziś podtrzymując nostalgiczny mit Kresów. Specyfikę tego obszaru podkreślali także niemieccy badacze Wschodu (Ostforschung), doszukujący się tu wschodniej granicy wpływów niemieckiej kultury. Charakterystycznym rysem wszystkich wymienionych historiografii jest redukcja historycznej samodzielności wspomnianego terytorium i traktowanie jego przeszłości albo jako wstępnej fazy dziejów współczesnych państw i narodów, albo jako pogranicza kultury łaćwińskiej i bizantyjsko-słowiańskiej.

Prezentowana książka jest pokłosiem konferencji, która odbyła się w marcu 2005 r. w Pasawie. Jej organizatorzy postanowili spojrzeć na dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rusi jako samodzielnego, specyficznego regionu, będącego nie tylko pograniczem świata Słowian zachodnich i wschodnich, ale przede wszystkim obszarem zetknięcia się różnych grup etnicznych i wyznaniowych, w tym Żydów, Ormian, muzułmańskich Tatarów, niemieckojęzycznych luteran i pogańskich (następnie chrześcijańskich) Litwinów. Czternaście artykułów – siedem w języku angielskim i siedem po niemiecku – jest dziełem badaczy z różnych krajów, głównie z Niemiec i Polski, ale także Ukrainy, Szwecji, Szwajcarii i USA (brzmienie nazwisk wskazuje, że część z nich to pracujący na Zachodzie naukowcy z Europy Środkowej i Wschodniej).

Na szczególną uwagę zasługuje jednak rozdział wstępny (s. 7-33), zawierający obszernie, precyzyjne wyjaśnienie teoretycznych założeń, które stały się podstawą zorganizowania konferencji. Wskazując na wielokulturowość Litwy i Rusi, trzej autorzy wstępu naszkicowali „konceptę regionu komunikacji transkulturowej lub międzykulturowej” (Das Konzept der trans- oder interkulturellen Kommunikationsregion), opartą na doświadczeniach badaczy posługujących się teoriami oraz metodami kulturoznawstwa i antropologii kultury, a zwłaszcza studiów postkolonialnych. Najistotniejszym założeniem tej koncepcji jest odejście od perspektywy narodowej i próba rekonstrukcji doświadczeń oraz pojęć właściwych przeszłym epokom. Kultura społeczeństw nowożytnych kształtowana była jednak bardziej przez religię niż etniczność, stąd drugi filar teoretycznych założeń konferencji stanowi paradygmat konfesjonalizacji. Paradygmat ten, będący przedmiotem licznych kontrowersji już niemal od trzech dziesięcioleci, zakłada ścisły związek między kształtowaniem i unowocześnianiem się wyznań po reformacji a modernizacją państwa i dyscyplinowaniem poddanych. Brak silnej, zmierzającej ku absolutyzmowi władzy państwowej w Europie Środkowej i Wschodniej oraz związane z tym spory wokół możliwości zastosowania teorii konfesjonalizacji w badaniach nad tą częścią kontynentu skłoniły redaktorów

prezentowanej książki, by zamiast terminu „konfesjonalizacja” (Konfessionalisierung) uznać za bardziej poręczne określenia „kultury konfesyjne” (konfessionelle Kulturen) oraz „kształtowanie się wyznań” (Konfessionsbildung).

Spośród czternastu artykułów oczywiście nie wszystkie powstały – jak przyznają autorzy wstępu – z uwzględnieniem omówionych założeń teoretycznych. Teksty podzielone zostały na trzy grupy: poświęcone szlachcie i mieszczaom (Adelige und Städte), Kościołom i duchownym (Kirche und Klerus) oraz kultowi świętych, muzyce i malarstwu (Kult, Gesang, Malerei). Pierwsza grupa zawiera sześć artykułów: Yuriy Zazuliak (Lwów) omówił formowanie się rodów herbu Korczak w ziemi przemyskiej w XV w. (s. 34-49), Myron Kapral’ (Lwów) przedstawił procesy asymilacji w początkach epoki nowożytnej we Lwowie (s. 50-66), a Ekaterina Emeliantseva (Zurych/Bazylea) zaprezentowała społeczność frankistów w Warszawie końca XVIII w. (s. 164-189). Trzy pozostałe teksty stanowią próbę bardziej nowatorskiego, „mikrohistorycznego” spojrzenia na międzykulturowe relacje w trzech miastach: Kamieńcu Podolskim, Wilnie i Połocku. Pierwsze z wymienionych miast jest tematem rozważań Krzysztofa Stopki (Kraków), który ukazał stosunki międzyetniczne w świetle źródeł ormiańskich (Die Stadt, in der die Polen Deutsche genannt wurden: Zwischenethnische Interaktion in Kam’janec’-Podil’s’kyj in der Darstellung armenischer Quellen aus der Zeit um 1600, s. 67-110). Główne grupy etniczne były zasadniczo określane przez wyznanie, nawet jeśli niemieccy katolicy stopniowo zostali wyparci przez Polaków (nazywanych nadal Niemcami). Polityczna dominacja katolików w mieście była, jak podkreśla Stopka, korzystna dla procesu integracji państwa i nie musiała bynajmniej utrudniać procesu integracji innych grup wyznaniowych, czego przykładem mogą być Ormianie, stający się polskimi patriotami. Rozważania Davida Fricka (Berkeley) na temat Wilna są nieco rozczarowujące, tym bardziej, że autor jest jednym z trzech redaktorów całej książki. Frick przeanalizował trzy przypadki małżeńskich kłopotów w litewskiej stolicy w XVII w. (Separation, Divorce, Bigamy: Stories of the Breakdown of Marriage in Seventeenth-Century Vilnius, s. 111-136) i na tej dość skromnej podstawie potwierdził zasadniczo tezę Juliusza Bardacha, iż małżeństwa prawosławne miały inny status prawny, ułatwiający rozwiązanie w znacznie większym stopniu niż małżeństwa przedstawicieli innych wyznań chrześcijańskich. Okoliczność ta wpływać jednak mogła na swobodniejszy stosunek katolików do małżeństw, co według Fricka stawia pod znakiem zapytania paradygmat konfesjonalizacji w „mieście pięciu wyznań”.

Dużo bardziej obszerny i lepiej udokumentowany jest artykuł Stefana Rohdewalda, drugiego z trzech redaktorów prezentowanej pracy (trzeci, Stefan Wiederkehr, nie zamieścił żadnego tekstu). Artykuł poświęcony jest roli władz miejskich w procesie komunikacji „transwyznaniowej” w Połocku w XVII w. (Der Magistrat als [trans-]konfessioneller Akteur: Orthodoxe, Unierte, Katholiken, Juden und der Polacker Stadtrat im 17. Jahrhundert, s. 137-163). Od czasu odzyskania miasta przez Stefana Batorego w 1579 r. aż do lat czterdziestych XVII w. zdarzały się wprawdzie w Połocku przypadki karania za występki moralne, nie miały one jednak charakteru wyznaniowego i nawet po uzyskaniu przez katolików i unitów przewagi we władzach miejskich w drugiej połowie stulecia trudno było przenieść homogenizację miasta. Połock nie był zatem ośrodkiem konfrontacji dobrze skryształizowanych religii, a magistrat stał się władzą nie dyscyplinującą, ale moderującą stosunki międzywyznaniowe.

Druga część książki zawiera pięć artykułów poświęconych poszczególnym Kościołom i duchowieństwu. Antoni Mironowicz (Białystok) podsumował stosunki prawosławno-unickie w XVI-XVII w. (s. 190-209), a Jacek Krochmal (Warszawa) stosunki katolicko-prawosławne w diecezji przemyskiej w XIV-XVIII w. (s. 210-231). Z gruntu odmienną metodą posłużył się Piotr Wawrzyniuk (Sztokholm), który zaprezentował interesujące wyjaśnienie niepowodzeń, jakie spotkały unickiego biskupa lwowskiego Józefa Szumlańskiego, próbującego podnieść poziom wykształcenia duchownych w wiejskich parafiach diecezji lwowskiej w l. 1668-1708 (Violence among Parish Priests as Communication of Status and Authority in the Diocese of Lviv 1668-1708, s. 232-252). Wyrażane przez hierarchię z jednej i parafian z drugiej strony oczekiwania i wymagania co do roli księży sprawiły, że mocno zakorzenieni w wiejskich społecznościach proboszczowie nie stronili od przemocy, opierając się wprowadzaniu reform. Tematem dwóch ostatnich artykułów tej części książki jest Kijów jako ośrodek prawosławia

w XVII w. Lilya Berezhnaya (Münster) omówiła (s. 253-278) topos „nowej Jerozolimy” pojawiający się w polemikach prawosławno-unickich; w odróżnieniu od autorów katolickich, rozumiejących „Niebiańskie Jeruzalem” symbolicznie, teologowie prawosławni (w tym Piotr Mohyla) uznawali Kijów za spadkobiercę Jerozolimy i „rusiński Syjon”. Alfons Brüning (Nijmegen) zajął się dziełami prawosławnych teologów kijowskich – w tym także Piotra Mohyły – którzy około 1640 r. próbowali stworzyć koncepcję dyzunickiej eklezjologii w państwie polsko-litewskim (s. 279-302)¹.

Ostatnia część prezentowanej książki zawiera trzy bardzo różne teksty, będące dziełem historyka, językoznawcy i historyka sztuki. Szczególną uwagę – m. in. z racji precyzyjnie zarysowanych założeń teoretycznych, zbieżnych z założeniami całej książki – zwraca tekst Matthiasa Niendorfa (Kilonia) o kulcie świętych w Wielkim Księstwie Litewskim (Koexistenz, Konfrontation, Synkretismus: Aspekte des Kulturkontaktes in Heiligenkulten des Großfürstentums Litauen, s. 303-330). Początkowa koegzystencja kultów świętych różnych wyznań ustąpiła miejsca w XVII w. swoistej walce na symbole, kiedy to nie tylko kult św. Jozafata Kuncewicza, ale także św. Kazimierza królewicza stał się przedmiotem sporów i walk. Dopiero pod koniec XVII i w XVIII w. upowszechniły się synkretyczne kulty świętych, łączące tradycje łacińsko-słowiańskie i bizantyjsko-słowiańskie, a propagowane zwłaszcza przez hierarchię unicką². Kolejny artykuł to językoznawcza analiza pieśni religijnych powstałych w państwie polsko-litewskim w XVII i XVIII w., a z racji swoich „cech hybrydowych” popularnych wśród wyznawców zarówno prawosławia, jak i unickiego katolicyzmu; autorem tej analizy jest Achim Rabus (Freiburg i.Br.; s. 331-349). Ostatni tekst jest dziełem Giedrė Mickunaitė (Wilno), która zaprezentowała przykłady wpływów prawosławnych w malarstwie sakralnym w katolickiej katedrze w Wilnie oraz w kościele parafialnym w Trokach (s. 350-358).

Omówiona książka jest dziełem nierównym, zawierającym teksty bazujące na różnych koncepcjach metodologicznych i tradycjach historiograficznych, wyraźnie zabrakło także – co zresztą przyznają redaktorzy tomu – tekstów o protestantyzmie. Opracowanie jest jednak interesującym przeglądem aktualnego stanu badań nad ważnymi aspektami dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i być może kolejnym krokiem w kierunku ściślejszej współpracy historyków różnych krajów.

Olgierd Kiec (Zielona Góra)

ALFONS BRÜNING, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569-1648)* (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 72), Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2008, ss. 412.

Konfesjonalizacja to pojęcie (czy raczej paradygmat), które według wybitnego niemieckiego badacza dziejów nowożytnych, Heinza Schillinga, najlepiej objaśnia proces przemian dokonujących się w Niemczech po reformacji – w XVI i XVII w. Umacnianie się trzech głównych wyznań (katolicyzmu, luteranizmu i kalwinizmu) nie było bynajmniej przejawem skostniałego tradycjonalizmu, lecz dynamicznym procesem, który wspierał kształtowanie się nowoczesnego państwa, opartego nie – jak w średniowieczu – na osobistej lojalności i prawie lennym, lecz zorganizowanego na bazie instytucji, których zadaniem było dyscyplinowanie poddanych oraz ochrona suwerenności i granic¹. W ciągu dwóch ostatnich dekad paradygmat ten uległ daleko idącym przekształceniom, polegającym głównie na dostosowaniu go do procesów zachodzą-

¹ Autor omówił ten problem szerzej w opublikowanej ostatnio w monografii *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569-1648)*, Wiesbaden 2008 (zob. recenzję niżej, w niniejszym tomie, s. 280-283).

² Artykuł Niendorfa stanowi ciekawe uzupełnienie jego rozprawy habilitacyjnej, opublikowanej rok po konferencji w Pasawie, a rok przed ukazaniem się prezentowanego tomu pokonferencyjnego: *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569-1795)*, Wiesbaden 2006.

¹ H. Schilling, *Aufbruch und Krise. Deutschland 1517-1648*, Berlin 1998, s. 274-275.